

М. АНЧИЋ-ОБРАДОВИЋ

**РЕЛАТИВНОСТ ПОЈМА МОТИВИСАНОСТ — РЕЗУЛТАТ КОМБИНАЦИЈЕ ОБАВЕЗНОСТИ И ПРОИЗВОЉНОСТИ СМИСА-
ОНЕ ВЕЗЕ ИЗМЕЂУ ОЗНАЧИТЕЉА И ОЗНАЧЕНОГ КОД
ИЗВЕДЕНИХ РИЈЕЧИ**

(Један аспект односа између означитеља и означеног)

Како је већ познато, сви нови појмови које нам пружа, а и намеће, ванлингвистичка стварност могу се у језику изразити одговарајућом комбинацијом већ познатих, постојећих, језиком признатих ријечи. Међутим, нови појмови изражени посебном ријечу знатно јасније, одређеније, кристалније одражавају жељени смисао, елиминишући опасност од евентуалног расплињавања и разводњавања мисли унутар те неке извјесне комбинације ријечи.

Зато, у тежњи да се ослободи од таквог, често гломазног и неприкладног гласовног, морфолошког и синтаксичког баласта уз смисаону расплинутост — језик се служи особитим видом морфологисања — творбом ријечи. Ова тзв. творбена морфологија пружа нам различите могућности гласовног уобличења неког смисла (потребног појма) унутар једне једине лексичке јединице — посебне ријечи.

Али, и приликом генерирања, тј. творбе посебне ријечи, приликом уобличавања одређеног појма у јединство са звучном сликом језик се ослања такође на већ познате, у језику признате, ријечи, али језик сада то чини служећи се једним особитим, само творби ријечи својственим, поступком. А овај поступак се, без обзира на различите начине творбе, углавном своди само на један основни захтјев, а тај је да новонастале ријечи морају бити гласовно и смисаоно повезане с другим већ познатим ријечима датог језика, тј. морају бити и гласовно и смисаоно мотивисане.¹

Међутим, појам »мотивисан«, како се нама чини, није у савременој лингвистици сасвим јасно дефинисан, недостаје му извјесна прецизност.

¹ Од овога принципа одступају само абривијатуре, што их и чини често незграпним, неразумљивим и неподесним.

О. С. Ахманова², а према њој и Р. Симеон овако дефинишу појам »мотивисан«: »Такав у којем се дани садржај подвргава више или мање непосредном суодносу с одговарајућим изразом; који има отворену семантичку структуру, те се може подврћи растављању на лексичке морфеме.«³

Ми бисмо се усудили да двије посљедње реченице нешто модификујемо: који има раскривену семантичку структуру па се са становишта творбе ријечи може раставити на морфеме од којих бар једна (ако се не ради о сложеници) мора да буде лексичка; и то гласовно и смисаоно повезана с одговарајућом другом ријечју истог језика у датом синхроничном пресеку.

Инсистирањем на »са становишта творбе ријечи« укључили смо овдје и ријечи типа *воз*, *вез*, *вођа* (уп. *воз* — Ø, *вез* — Ø, *вођ* — (Ø + а), тј., ријечи изведене помоћу нултог суфикса. Убацивањем »бар једна« избјегли смо непрецизност оног дијела дефиниције гдје се каже »... који се може раставити на лексичке морфеме« јер оваква формулација може да доведе до погрешне претпоставке да лексичких морфема мора да буде више од једне. Допуном да »лексичка морфема мора да буде гласовно и смисаоно повезана с одговарајућом другом ријечју истог језика у датом синхроничном пресеку« оградимо се од ријечи које се са становишта садашњег језичког стања не би могле сматрати мотивисаним, али, ако бисмо закоракнули уназад, могли бисмо за неки други синхронични пресјек у некој другој историјској етапи развика истог језика и за такве ријечи наћи гласовне и смисаоне корелате у датом, за ту историјску етапу, лексичком фонду.

Па, ипак, ни оваквом преформулацијом дате дефиниције још увијек се нисмо ни дотакли једног другог изузетно релевантног проблема повезаног са питањем мотивисаности. То је проблем више или мање непосредног суодноса плана израза и плана садржаја, тј. проблем о разним ступњевима мотивисаности, заправо о релативности појма »мотивисаност«. Овај проблем је апсолутно неистражен, а требало би да обухвати питање које ћемо ми назвати »питањем максималне и минималне могуће мотивисаности« изведене ријечи.

Након свега овога могло би се укратко рећи да се мотивисаном ријечју сматра она ријеч код које постоји жива гласовна и семантичка корелација са ријечју од које је она постала, али када та гласовна и семантичка корелација престаје да буде »жива« — неиспитано је и неразјашњено.

Према F. de Saussureu веза између означитеља и означеног (између плана израза и плана садржаја) произвољна је,

² О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, Москва. 1966, стр. 244—245.

³ Р. Симеон, Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива, том I, Матица хрватска, Загреб, 1969.

па de Saussure, када говори о језичком знаку, као први принцип истиче управо његову произвољност:

»Веза која спаја означитеља и означено је произвољна или, пошто под знаком подразумевамо цјелину која проистиче из асоцијације означитеља и означеног, можемо рећи још једноставније: *језички знак је произвољан*.«

»Тако идеја 'сестра' није никаквим унутарњим односом повезана с ређањем гласова с-ö-р (soeur) који јој служе за означитеља; она је могла бити исто тако добро представљена ма којим другим слиједом гласова, чему као доказ служе разлике међу језицима, као и само постојање различитих језика: означено »бик« с једне стране границе има за означитеља b-ö-f, а с друге o-k-s (Ochs).«

»Ријеч *произвољан* такође изискује извјесну напомену. Она не треба да буде схваћена у смислу да означитељ зависи од слободног избора говорног лица (касније ће се видјети да индивидуа ништа не може да мијења у знаку који се усталио у језичком колективу); желимо да кажемо да је он (означитељ) *немотивисан*, тј. да је произвољан у односу на означено с којим нема никакве природне везе у стварности». ⁴

Мада је ова de Saussureова тврдња углавном прихваћена, мораћемо уз њу изнијети извјесна објашњења и ограде, јер се читав механизам творбе ријечи базира на сасвим супротној поставци, тј. управо на обавезности везе између означитеља и означеног, што заправо и омогућава функционисање творбеног механизма.

Истина, ова обавезност везе између означитеља и означеног у изведеним ријечима није обавезност те везе оног типа, о којој говори de Saussure кад тврди да означено и означитељ немају »никакве природне везе у стварности«. Па, ипак, ова врста обавезности везе између означитеља и означеног, која је карактеристична за изведене ријечи, јесте језичка чињеница, па се приликом истраживања односа на линији означитељ—означено не би смјела запоставити.

Постојањем те не случајне, већ принудне, обавезне унутарње везе између означитеља и означеног, између морфонолошке (план израза) и семантичке (план садржаја) структуре изведенице обезбијеђена је мотивисаност новонасталога језичког знака, што значи могућност његовог дешифровања у говорном или ситуационом контексту. А мотивисаност нам због овог опет служи као основни критериј за одређивање да ли се нека ријеч синхронично може сматрати изведеном или не. Према томе, у проучавању функционисања генеративног механизма творбе ријечи, као и приликом проучавања резултата дјеловања овог генера-

⁴ F. de Saussure, Cours de linguistique générale, quatrième édition, Payot, Paris, 1949, p. 100—101.

тивног механизма, тј. при испитивању изведеница реализованих према одређеним обрасцима творбе и њиховим варијантама⁵ као полазна тачка увијек нам служи управо та веза између облика ријечи и њеног значења која у овом случају није и не може бити сасвим произвољна.

Међутим, приликом творбе ријечи ипак се извјесне »произвољности« могу уочити, само оне не припадају истом рангу, па их треба јасно разграничити. Али ниједна од ових »произвољности« није она о којој говори de Saussure.

Претходно треба бити начисто с тим да се језички знак који указује на извјестан предмет (појаву или појам) састоји од двије стране: означитеља и означеног, што можемо пред-

ставити на сљедећи начин $\frac{\text{означитељ}}{\text{означено}} = \text{лексички језички знак,}$

лексема. Служимо се оваквим начином предочавања имајући у виду de Saussureov примјер са комадом папира. Али дозвољавамо себи ту измјену да нам лице папира буде *означитељ* као нешто што је евидентно, приступачно чулима и без увида у оно што се крије под датом звучном сликом. На наличју тога комада папира фигурира *означено* као нешто што се налази испод, што је прикривено, што није јасно дато. Ово, пак, никако не значи да је *означено* због оваквог нижег, »доњег« положаја нешто што је мање важно.

Код изведених ријечи *означитељ* ће бити морфонолошка структура, а *означено* — семантичка структура изведенице. На примјер:

$\frac{\text{прекидач}}{\text{онај који прекида (електричну струју)}} = \text{лексички језички знак,}$
лексичка јединица.

Овај језички знак са своје двије обавезне стране — означитељем и означеним — указује на предмет који служи за укључивање и искључивање електричне струје и назван је по идеји »прекида (електричну струју)«.

Хронолошки прва произвољност која се може уочити приликом настајања нове ријечи, тј. у процесу творбе нове ријечи јесте извјесна произвољност асоцијационе везе између предмета, тј. предодце о предмету и означеног као дијела језичког знака којим се тај предмет именује.

Наиме, у процесу стварања нове ријечи као језичког оперативог гласовно-семантичког сурогата за било који предмет дате врсте увијек се полази од неке особине датог предмета.

⁵ Види М. Анчић-Обрадовић, Положај изведених именица са значењем лица м. р. у систему изведеница са значењем предмета. Генеративни обрасци и генеративни механизми. Радови АНУБиХ — LV, Одјељење друштвених наука, књ. 18. стр. 153—168.

Особина коју истичемо као полазну и која проистиче из наше предоцбе о предмету зависи од нашег посматрачког угла. Углови посматрања могу бити различити. А сваки поједини посматрачки угао даје свој увид у тај предмет, свој прилаз, свој назив.

Према томе, у настојању да се наведени предмет на извјестан начин окарактерише, аспект »онај који прекида електричну струју« узет је између више могућих сличних или свим различитих аспеката којима у датом моменту на основу своје предоцбе о предмету располаже креатор ријечи, у чему се и огледа та извјесна »произвољност« асоцијационе везе између названог предмета и означеног из њему одговарајућег језичког знака. Ту »произвољност« треба схватити као одређену могућност одабирања ове или оне особине предмета која треба да послужи за семантичку подлогу означеног из језичког знака који се управо ствара.

Јер тај исти предмет могао се у зависности од аспекта језички окарактерисати и као »онај који спаја (а не прекида!) електричну струју« (уп. спајач, спојник, спојилац, спојитељ) или као »онај који укључује, електричну струју« (уп. укључивач, укључник, укључитељ, укључилац...) или као »онај који искључује електричну струју« (уп. искључник, искључивач, искључница...) или као »онај који се налази у зиду« (уп. зидник, зидница) или као онај који се прави од порцелана (или бакелита) (уп. порцеланка, бакелитница...). I сл.

Хронолошки друга »произвољност« базира се на првој произвољности и проистиче из ње, а односи се на разне могућности уобличавања основне семантичке подлоге означеног у означитеља. Наиме, када смо као смисаону ознаку датог предмета одабрали особину језиком представљену са »прекида«, уобличили смо је према одређеном моделу творбе⁶ у морфонолошку структуру *прекидач*. Семантичку окосницу означеног »прекида« могли смо, према другачијим моделима творбе, уобличити и у другачије морфонолошке структуре: *прекидник*, *прекидњак*, *прекидница*, *прекитка*... и сл. Дакле, и ту се срећемо са својеврсном могућношћу бирања, тј. с релативном произвољношћу бирања коначног морфонолошког лика изведенице. Наиме, оном првом ствараоцу назива, који је »одабрао« угао посматрања предмета и са тог свог становишта на свој начин у мислима окарактерисао предмет (*прекида*), језик је пружио могућност да даље бира суфикс по вољи између извјесног броја деривативних морфема који опслужују одређени образац творбе наметнут идејом »прекида« и представљају посебне моделе творбе унутар тог одређеног обрасца творбе. Да се први творац ове ријечи приликом креирања назива није »закачио« првенствено за »прекида«, подразумевајући при томе и »електричну струју«, него

⁶ Ибид.

инсистирао, свјесно или несвјесно, и на овом преосталом значењском баласту овог угла посматрања, он би могао да бира између извјесних другачијих могућности творбе које постоје и дјелују у датом језику. Уп. струјопрекидач, струјница, електричник и сл.

Најзад, приликом коначног морфонолошког формирања изведене ријечи, тј. приликом спајања морфема по, више-мање, утврђеним правилима, на граници морфема може такође да дође до извјесних »произвољности«¹ другог карактера на линији уобличавања означеног у означитеља. Уп. *протјеранац* (од протјеран) и *интернирац* (од интерниран), *становник* (од становати) и *посредник* (од посредовати), *лијечник* (од лијечити) и *почетник* (од почети), *лугар* (од луг) и *књижар* (од књига) и сл. Овакво различито, наоко хировито понашање морфема на морфемским шавовима карактеристично је управо за суфиксалну творбу. Међутим, ове појаве, колико год изгледале произвољне, ипак, што је главно, обично не угрожавају, већ често управо подржавају мотивисаност изведенице. Ово значи да основа за творбу, а баш она обезбјеђује мотивисаност нове ријечи, може мијењати, губити или добити извјестан дио своје гласовне структуре, али само до оне границе која још увијек осигурава могућност асоцијације са одговарајућом познатом ријечју у датом језику. Зато овдје на подручју творбе ријечи важи закон обавезног, гласовног и смисаоног суодноса између семантичке и морфонолошке структуре изведенице, између означеног и означитеља. За суфиксалну творбу ријечи овај закон је готово апсолутно неприкосновен, јер је, захваљујући управо овоме принципу, принципу мотивисаности, осигуран велики проценат разумијевања значења поредно актуализираних новонасталих ријечи. Зато сваки језик нове ријечи твори од већ познатог материјала и за нове појмове, које жели именовати, ниједан језик не измишља потпуно произвољне гласовне комбинације.

Наравно, касније, након што је језичка норма, подстакнута сталном употребом, прихватила нову ријеч, тј. уз дату форму фиксирала дато значење, веза између те форме (морфонолошке структуре) и њеног садржаја (семантичке структуре) може да изблиједи, тј. да се синхронично семантички демотивише. Тад нам у објашњењу постанка те ријечи и разоткривању везе између означитеља и означеног може помоћи само етимологија. Касније, постепено, долази и до потпуне деетимологизације.

Тако и ове ријечи мало-помало губе ову за њих специфичну врсту везе између означитеља и означеног, што значи да овај вид обавезности везе између означитеља и означеног, неопходан за новонастале ријечи, није и апсолутно неопходан. Јер, кад и ова врста неопходности, тј. обавезности везе између означитеља и означеног ишчезне из језичког знака, остаје нам на крају опет језички знак са, и у овом погледу, произвољним односом између означитеља и означеног.

Наравно, и тада је веза између означитеља и означеног и те како принудна, али у другом смислу, у смислу о којем пише E. Benveniste⁷, али што не пориче ни de Saussure.

У домену творбе ријечи веза између означитеља и означеног не може, дакле, бити апсолутно произвољна, па се на основу констатације намеће питање: шта нам онда означитељ, план израза (морфонолошка структура) изведене ријечи може да каже о означеном, о свом плану садржаја (семантичкој структури)?

Када се ријеч ствара, полази се, као што смо видјели, од плана садржаја за који се, у оквиру система творбе ријечи, могу бирати разна гласовно-морфолошка уобличења. Али, када је ријеч створена, полазимо од тог уобличења, од њеног плана израза за који можемо садржај само претпостављати, а не и бирати, јер је план садржаја за њу већ »изабран«. Полазимо, дакле, од морфонолошке структуре изведенице јер је семантичка структура за њу већ унапријед била ријешена.

Постављајући, дакле, питање шта нам код изведене ријечи морфонолошка структура може да каже о семантичкој, морамо поћи од означитеља ка означеном, што значи да нам као полазна тачка треба да послужи означитељ.

Када имамо пред собом изведену ријеч, одмах уочавамо да нам њена морфонолошка структура казује понешто и о њеном садржају, о њеној семантичкој структури. У првом реду формант⁸ изведенице показује нам којој врсти ријечи изведеница припада и, ако је именица, којег је рода и сл.⁹ Формант нам, наиме, даје извјесне податке о граматичком значењу изведенице. Основа за творбу, пак, упућује увијек на неку ријеч која постоји ван дате изведенице а којом је дата изведеница мотивисана. Основа за творбу нас, дакле, упућује на лексичко значење изведенице.

Тако нам морфонолошка структура изведене ријечи, поред граматичког значења (врста ријечи, род и сл.), више или мање освјетљава и пут ка разоткривању њеног лексичког значења, што се и назива мотивисаношћу изведенице. Тај пут који

⁷ E. Benveniste, *Nature de signe linguistique*, »Acta linguistica«, 1939, vol. I, fasc. 1 Benveniste, поред осталог, каже: »Што се тиче везе означитеља и означеног у склопу знака, тог основног елемента језичког система, њу треба сматрати обавезном: оба компонентна знака су један за другог у истој мјери обавезна.« Међутим, ни de Saussure не пориче такву обавезност везе између произвољан у односу на означено у том смислу што означитељ с означеним »нема никакве природне везе у стварности«.

⁸ Формант посматрамо као јединство деривативне и флексијске морфеме.

⁹ Осим тога, изведенице на -тељ, на примјер, (уп. водитељ, снима-тељ) прихватају се као ријечи с основним значењем вршиоца радње, док се опет изведене именице на -ост примају као апстрактне именице помоћу којих се језиком »опредмеђују« особине (уп. захвалност, радост, мудрост) и сл.

нас води ка лексичком значењу изведене ријечи некад је једноставан, прав и кратак, освјетљен цијелом дужином. Другом приликом, пак, свјетлост обасја само један мали дио тог пута, јер пут скреће у страну, па, неосвјетљен и таман, и даље кривуда. У том случају на основу морфонолошке структуре није лако доћи до лексичког значења изведенице.

Лексичко значење изведенице најлакше је разоткрити ако је однос између морфонолошке и семантичке структуре изведенице директан и потпун. Изведенице са таквим непосредним и јасним односом између њихове морфонолошке и семантичке структуре одликују се максималном могућом мотивисаношћу. Оваквом мотивисаношћу могу се, нпр., похвалити неке изведенице са значењем лица — носиоца обиљежја израженог глаголом или придјевом које се генерирају према творбеним обрасцима бр. 1 и бр. 2.

Образац творбе бр. 1:
$$\frac{\text{морфонолошка структура}}{\text{семантичка структура}} = \frac{V^{10} + \text{суфикс}}{\text{онај који} + V}$$

Српскохрватски примјери:
$$\frac{\text{посматрач}}{\text{онај који посматра}}, \quad \frac{\text{чувар}}{\text{онај који чува}}$$

$$\frac{\text{прогонитељ}}{\text{онај који прогони и сл.}}, \quad \frac{\text{предсједник}}{\text{онај који предсједава}}, \quad \frac{\text{стваралац}}{\text{онај који ствара}}$$

Руски примјери:
$$\frac{\text{воспитатељ}}{\text{тот, кто воспитывает}}, \quad \frac{\text{кормилец}}{\text{тот, кто кормит}}$$

$$\frac{\text{косарь}}{\text{тот, кто косит}}, \quad \frac{\text{вожак}}{\text{тот, кто водит}}, \quad \frac{\text{выдумщик}}{\text{тот, кто выдумывает}} \text{ и сл.}$$

Образац творбе бр. 2:
$$\frac{\text{морфонолошка структура}}{\text{семантичка структура}} = \frac{A + \text{суфикс}}{\text{онај који је} + A}$$

Српскохрватски примјери:
$$\frac{\text{бестидник}}{\text{онај који је бестидан}}, \quad \frac{\text{мудрац}}{\text{онај који је мудар}}$$

$$\frac{\text{богаташ}}{\text{онај који је богат}}, \quad \frac{\text{младић}}{\text{онај који је млад}}, \quad \frac{\text{блондин}}{\text{онај који је блонд}} \text{ и сл.}$$

Руски примјери:
$$\frac{\text{бесстыдник}}{\text{тот, кто бесстыден}}, \quad \frac{\text{богач}}{\text{тот, кто богат}}$$

$$\frac{\text{счастливчик}}{\text{тот, кто счастлив}}, \quad \frac{\text{бедняк}}{\text{тот, кто беден}}, \quad \frac{\text{мудрец}}{\text{тот, кто мудр}}$$

Међутим, има случајева кад корелација између морфонолошке и семантичке структуре изведенице, између означитеља

¹⁰ У формулама семантичке структуре V = глагол, A = придјев, S = именица, а у формулама морфонолошке структуре V, A и S упућују на одговарајуће основе за творбу.

и означеног, није потпуна. То се, поред осталих случајева, догађа и онда када језик генерира изведене именице према обрасцу творбе бр. 3.

Образац творбе бр. 3: $\frac{\text{морфонолошка структура}}{\text{семантичка структура}} = \frac{S + \text{суфикс}}{\text{онај који} + V + S}$

Српскохрватски примјери: $\frac{\text{месар}}{\text{онај који (продаје) месо}}$,

$\frac{\text{благајник}}{\text{онај који (води) благодају}}$, $\frac{\text{падобранац}}{\text{онај који (скаче) падобраном}}$ и сл.

Руски примјери: $\frac{\text{гардеробшик}}{\text{тот, кто (работает) в гардеробе}}$,

$\frac{\text{рыбак}}{\text{тот, кто (ловит) рыбу}}$, $\frac{\text{курортник}}{\text{тот, кто (лечится) на курорте}}$ и сл.

Ако упоредимо морфонолошке и семантичке структуре горе поменутих примјера, одмах нам пада у очи да код ријечи творених према обрасцу творбе бр. 3 нема потпуне корелације између морфонолошке и семантичке структуре. Наиме, у морфонолошкој структури оваких изведеница није гласовно представљен онај дио значења који смо у формули семантичке структуре изразили глаголом (V)¹¹. Према томе, ријечи настале према овом обрасцу творбе (бр. 3) већ су самим генеративним механизмом осуђене на слабију мотивисаност од ријечи творених према обрасцима творбе бр. 1 и 2.

С друге стране морфонолошка структура изведене ријечи може бити и таквог карактера да се, полазећи од ње, не може са сигурношћу утврдити по којем је обрасцу творбе она постала. За изведеницу *корисник*, на примјер, не може се на основу њене морфонолошке структуре одредити да ли је мотивисана глаголом »користити« или »користити се«, придјевом »користан« или именицом »корист«. Из морфонолошке структуре наведеног примјера није, наиме, јасно да ли се морфонолошка структура *корисник* треба истумачити као »онај који користи« или »онај који се користи« (образац творбе бр. 1); »онај који је користан« (образац творбе бр. 2); »онај који (рецимо, »воли«) корист«, тј. интерјекцији (образац творбе бр. 3) и сл.

¹¹ Из морфонолошке структуре изведенице овог типа не може се разоткрити глагол (V) из семантичке структуре изведенице. Поред горе наведених примјера, упоређи такође *државник* »онај који управља државом«. Глагол »управља« или неки други, њему смисаоно близак (рецимо, »руководи« и сл.) није гласовно представљен у морфонолошкој структури дате изведенице. Да је, пак, овај садржај, ова семантичка подлога тражила излаза у другачијој морфонолошкој (уп. нпр., државоуправитељ), што би значило да је ступио у акцију другачији генеративни механизам — механизам за творбу сложеница, новонастала ријеч имала би већи степен мотивисаности.

Осим тога, наоко идентичне морфонолошке структуре уопће не морају да имају и идентичне семантичке структуре. Изведенице *бестидник* и *приватник*, обје са становишта творбене морфологије морфонолошки идентичне и мотивисане придјевима »бестидан«, односно »приватан« имају потпуно различите семантичке структуре: *бестидник* — »онај који је бестидан«, а *приватник* — »онај који се бави приватном дјелатношћу«. Први примјер, дакле, спада у образац творбе бр. 2, а други — у варијанту »а« обрасца творбе бр. 3.¹² Према томе, без увида у семантичку структуру изведенице, без увида у означено, без увида у производни механизам, не може се знати да ли је нека изведена ријеч, без обзира на своју вањску истоветност с другом неком изведеном ријечју, доиста у потпуности идентична с том неком другом ријечју. Јер, изведена ријеч представља јединство морфонолошке (означитеља) и семантичке структуре (означеног) и само се као такво јединство може проучавати. Једино, дакле, ако се, поред морфонолошке, може констатовати и семантичка истоветност двије изведене ријечи, имамо право говорити о идентичности њихових структура.

Из овога даље произилази да се из морфонолошке структуре изведенице, чак и кад је она недвојбено »морфонолошки« мотивисана (уп. *приватник* — *приватни*), не може тако лако одредити којем обрасцу творбе или његовој варијанти дата изведеница припада; не може се са стопроцентном сигурношћу указати на производни механизам према којему је дата изведена ријеч генерирана. Према томе, јасно је да већ овдје, на првом кораку, вањска форма изведенице (морфонолошка структура) заказује, из чега даље одмах слиједи да је и мотивисаност изведенице једна прилично неодређена, релативна и промјенљива особина изведене ријечи.

Међутим, чак и када бисмо били сигурни којем обрасцу творбе, односно његовој варијанти, дата изведеница припада, тј. и када бисмо знали према којој семантичкој формули треба кренути ка семантичкој структури изведенице, опет не бисмо у свим случајевима могли тако лако и непосредно »извући« њено

¹² Варијанта »а« обрасца творбе бр. 3 може се представити следећом формулом

$\frac{A + \text{суфикс}}{\text{онај који} + V + (A + S)}$	примјер из руског језика
$\frac{\text{нобеловац}}{\text{онај који је добио Нобелову награду,}}$	
$\frac{\text{горњак}}{\text{тот кто работает в горной промышленности}}$	

Придјев *А* из морфонолошке структуре изведенице служи као атрибут у синтагми (*A+S*), из семантичке структуре изведенице, која у тој структури служи као додатак глагол *V*. Корелација између морфонолошке и семантичке структуре овог обрасца је још слабија него код чистог обрасца творбе бр. 3. Овдје, наиме, у морфонолошкој структури изведенице није изражен ни глагол *V*, ни именица *S*.

значење, јер изведене ријечи, у зависности од самог обрасца творбе који их генерира, имају различит степен мотивисаности. То је због тога што, како смо видјели, корелација између морфолошке и семантичке структуре код свих образаца творбе и њихових варијаната није иста услјед чега ни њихова мотивисаност не може бити једнака. Тако се обрасци творбе бр. 1 и 2, што смо већ и раније истакли, одликују већим степеном мотивисаности у поређењу са обрасцом творбе бр. 3.

На основу овога може се извести закључак да је мотивисаност суфиксалних изведеница обрнуто пропорционална степеноу сложености семантичке формуле у односу на морфолошку формулу обрасца творбе према којој је изведена ријеч постала. А ако је изведена ријеч оптерећена још и идиоматичним значењем,¹³ онда постаје јасно колико је мотивисаност изведене именице овог типа релативан и непрецизиран појам.

Због монументалности појаве идиоматичних значења догађа се да су неке изведенице, могло би се рећи, само »морфолошки« мотивисане. Ово, пак, значи да њихове морфолошке структуре, иако упућују на извјесну ријеч изван дате изведенице, готово ништа не казују о њиховим семантичким структурама. Наиме, значење понеке изведенице толико је комплицирано и толико прекорачује границе компетенције семантичке формуле обрасца творбе да морфолошка структура изведенице указује тек на један сасвим незнатан дио тог значења.

Ријеч *зеленаш*, на примјер, има кристално чисту и јасну морфолошку структуру (зелен- и -аш). Па ипак, ова ријеч није творена према обрасцу творбе бр. 2, гдје би се према семантичкој формули »онај који је + А« могла извести и очекивати семантичка структура »онај који је зелен«. (Уп. *богаташ*). *Зеленаш* је »онај који купује (још) зелено жито« (варијанта »а« обрасца творбе бр. 3) плус читав низ нузобјашњења због чега он то чини. Ова ријеч, историјски, настала је као назив за онога који је од својих дужника куповао жито или друге пољопривредне производе док су још *зелени*, и на тај се начин бавио лихварством.¹⁴ Ову ријеч није захватила синхронична деетимологијација, из језика се није изгубила, нити је добила друго значење основа од које је она творена. Међутим, без познавања услова и ситуације у којима је она постала, ова ријеч не може бити јасна, не може бити јасно да она значи »лихвар«.

Ријеч *вјештак*, пак, не да се у потпуности истумачити семантичком структуром »онај који је вјешт« као што је то случај с наоко идентичним изведеницама *дивљак*, *лудак*, *простак* и сл., јер »онај који је вјешт« јесте само основна семантичка

¹³ Идиоматичним значењем сматра се оно значење које није мотивисано структуром језичког знака, које не произилази из његових компоната.

¹⁴ Види Д. Вушовић, Откуда реч *зеленаш*. Наш језик, III, 1934/35, св. 2, стр. 60.

окосница обрасца творбе плус остале семантичке наслаге идиоматичног карактера. Ова ријеч, наиме, нема значење »онај који је вјешт уопће«, већ »онај који је вјешт у неком одређеном послу«. Уп. »судски вјештак«. и сл.

Низак степен мотивисаности неке изведенице може да настане и услијед пренесености значења њене семантичке структуре. Тако ријеч *кобилар* има значење »онај који јаше кобилу«, а не пастуха, тј. слаб јахач, а *кољевчар* — »онај који сједи уз колијевку«, »чува« колијевку, држи се колијевке, тј. понаша се као жена, дакле, слабић, кукавица.

Све су ово случајеви код којих је мотивисаност прилично или веома ниска, па чак и проблематична. А ипак, није нимало лако одговорити на питање да ли се овакве ријечи могу уопће сматрати мотивисаним и изведеним или не. Уколико смо и одредили које се изведене именице овог типа могу сматрати максимално мотивисаним, питање минималне мотивисаности остаје отворено. Отворено је стога што је семантичка корелација између изведенице и ријечи од које је она постала за поједине ријечи нешто прилично неодређено а осим тога може и да се различито манифестује у зависности од веће или мање обавијештености информанта, као и у зависности од тога како информант ту ријеч интимно и психолошки доживљава.

Неки овакви случајеви, гдје морфонолошка структура ријечи гласовно асоцира с одређеном другом ријечју у језику, а ипак је та ријеч изравно не мотивише с обзиром да је однос између морфонолошке и семантичке структуре у испитиваној ријечи индиректан и у неким случајевима готово апсолутно неуловљив, региструју се и у руској науци о творби ријечи. Овакве ријечи се због тога обично сматрају неизведеним. Тако, на примјер, К. А. Левковскаја ријечи типа *столица* »престоница, главни град«, *леденец* »кисели ливени бонбон, воћна карамела«, *крыльцо* »доксат, наткривена тераса пред улазом у кућу« и сл., пошто је њихова семантичка веза с ријечима *стол*, *лёд*, *крыло* ослабила, изблиједјела, сматра неизведеним.¹⁵ Исто тако Н. М. Шански без имало колебања сматра синхронично неизведеним ријечи *клубника* »вртна јагода« (*клубень* »гомољ«), *косынка* »троугласта марама за главу« (*косой* »кос«), *плотник* »тесар« *плот* »сплав«) и сл.¹⁶

Г. О. Винокур се опет, говорећи о ријечима на -ика, међу којима се срећу слични случајеви, а које њега интересују из аспекта могућности њиховог рашчлањивања, колеба, опрезнији је. Тако он закључује да би се њихова веза са другим ријечима (мотивисаност) могла оцијенити према »осјећању« говорних лица. Наиме, ако би се у свијести говорног лица за значење ријечи

¹⁵ К. А. Левковская, Словообразование, изд-ство Московского университета, Москва, 1954, стр. 22—23.

¹⁶ Н. М. Шанский, Основы словообразовательного анализа, Учпедгиз, Москва, 1953, стр. 27.

земљаника појавила извјесна веза са ријечју *земля*, онда би ова ријеч, ипак, могла бити мотивисана. Међутим, у ријечницима се, упозорава он, значење ове ријечи тумачи без позивања на ријеч *земля*, док се пак ријеч *черника* тумачи као *ягода черного цвета* »јагодаст плод црне боје«. ¹⁷ Овакве примјере помиње и А. А. Реформатски. ¹⁸

Очито је, дакле, да неке ријечи с »прозирном« морфонолошком структуром, ипак, нису довољно семантички мотивисане. Овакве ријечи су са становишта творбе ријечи, тј. са становишта језичког творбеног генеративног механизма, само наоко, само привидно јасно мотивисане. Наиме, у оваквим случајевима, ако се полази од морфонолошке структуре изведенице (јер нам њена семантика не мора бити позната), означено је, без обзира на морфонолошку мотивисаност означитеља, остало нејасно, прикривено. Заправо, овдје се означено из језичког знака одликује толиком сложености своје семантичке структуре да се до њега не може доћи на основу морфонолошке структуре означитеља из истог језичког знака.

Овакви примјери нам илуструју како није увијек лако и једноставно утврдити да ли је нека ријеч творбено мотивисана или није и колико је тешко поставити иоле чврсте критерије за одређивање те мотивисаности, особито ако се узме у обзир да, без сваке сумње, овакве ријечи неће бити једнако мотивисане за све носиоце тог језика.

А ако се оваквим случајевима још додају и примјери типа *писац* или рус. писатељ, које се такође не могу похвалити непосредном семантичком корелацијом са ријечју од које су постале и која их мотивише, јер су семантички »набијеније« него што то допушта директан суоднос између морфолошке и семантичке формуле обрасца творбе, онда се читав овај проблем око

питања мотивисаности још више компликује. Уп.
$$\frac{V + \text{суфикс}}{\text{онај који} + V}$$

$$\frac{\text{писац}}{\text{онај који пише}}$$
 . Наиме, значење изведенице *писац* (рус. *писатель*) није само »онај који пише«, већ »онај који пише књижевна дјела«, »књижевник«. Дакле, семантика ове изведенице прелази оквири семантичке формуле обрасца творбе, па је зато ова изведена ријеч идиоматична. Упореди такође раније наведени примјер *прекидач*. Неки екстремисти чак доводе у питање и могућност третирања оваквих ријечи као изведених, ¹⁹ што је прет-

¹⁷ Г. О. Винокур, Избранные работы по русскому языку, Москва, 1959. стр. 422.

¹⁸ А. А. Реформатский, Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова. »Морфологическая типология и проблема классификации языков, Москва—Ленинград, 1965, стр. 79.

¹⁹ Vidi A. Bogusławski, W sprawie synchronii i diachronii w analizie morfologicznej. Poradnik językowy, 1960, zesz. 7.

јерано, али свакако свједочи о необичној сложености семантике изведених именица, што би свакако било вриједно посебног испитивања.

В. В. Лопатин и И. С. Улуканов,²⁰ истина, дају прилично прецизне одредбе о томе коју ријеч са становишта творбе ријечи треба сматрати мотивисаном, али не дају одговор на питање шта је то мотивисаност уопће, докле она допире, тј. гдје она престаје. Они заправо дају извјесне одредбе које служе за утврђивање која се од двије корелативне ријечи истога коријена треба сматрати мотивисаном, а која — мотиватором при чему се узимају у обзир само најдиректнији и најјаснији односи.²¹

Међутим, очито постоји и »мотивисаност« која се налази изван таквих стриктно одређених ограда, које за проучавање основног дјejства творбеног механизма могу бити веома корисне, али које не анализирају, већ само сужавају појам »мотивисаност«. А ако се још узме у обзир да творбени механизам може да избаци и често избацује и ријечи с идиоматичним²² и чак веома идиоматичним значењима, онда тим више питање ниске, ослабљене мотивисаности, иако се оно налази изван оквира обичних, регуларних творбених производа, не би требало искључити ни за творбу ријечи из сфере интересовања.

Али оваква ослабљена мотивисаност слаби на рачун идиоматичности значења изведнице, што значи да би овом веома компликованом проблему семантике изведених ријечи заиста требало посветити много више пажње.

Из горе наведеног може се закључити како је питање мотивисаности неке ријечи ствар прилично замршена, неиспитана и неријешена. Зато би било веома важно испитати и одредити разне степене мотивисаности изведених ријечи, као и поставити критерије за одређивање минималне обавезне мотивисаности разних типова изведеница. Међутим, све ово би изискивало веома озбиљно, обимно, детаљно и дуготрајно проучавање.

Код изведених ријечи између означитеља (морфонолошка структура изведенице) и означеног (семантичка структура изведенице), као што је већ и раније речено, постоје, дакле, не случајне, већ обавезне, додирне тачке. Код изведених ријечи

²⁰ Види Грамматика современного русского литературного языка, Академия наук СССР, Москва, 1970, стр. 37—38.

²¹ Прије њих И. А. Мельчук за одређивање смисаоне корелације између двије ријечи, тј. за одређивање која је ријеч мотивисана, а која мотиватор, узима критериј: »простији по смислу« или »сложенији по смислу«. Ријечи сложеније по смислу постају од ријечи простијих по смислу. Тако И. А. Мельчук ријеч *столяр* изводи из ријечи *столярничать*, јер је ријеч *столяр* семантички комплициранија (*»тот, кто по профессии занимается обработкой дерева«*) од ријечи *столярничать* (*»обрабатывать дерево«*, И. А. Мельчук, об определении большей/меньшей смысловой сложности при словообразовательных отношениях. Изв. АН СССР, ОЛЯ, 1969, т. 28. в. 4.

²² »Общее языкознание«. Внутренняя структура языка, Москва, 1972, стр. 380.

запажа се, дакле, принудност, обавезност везе између означитеља и означеног. Означитељ, како истиче de Saussure, »нема никакве природне везе«²³ са означеним. Али код изведених ријечи означитељ има језичку везу са означеним.

Да ово објаснимо:

Приликом творбе нове ријечи као језичког знака за неки предмет полази се, као што је већ речено, од тог предмета, тј. од предоцбе о том предмету на основу које се одабере извјесна особина предмета која треба да послужи као смисаона окосница означеног из језичког знака, која се онда по одређеном конкретном моделу творбе оваплоћује у означитељу.

Добивена на основу предоцбе о предмету, ова смисаона окосница као дио унутарње, семантичке, стране језичког знака, а која се према, на примјер, семантичкој формули обрасца творбе бр. 1 (онај који + V) може изразити и језичким средствима као, рецимо, »онај који прекида«, оваплоћује се преко морфолошке формуле истог обрасца (V + суфикс) у одређену језичку вањску, морфонолошку, страну језичког знака, у датом случају у морфонолошку структуру — »прекидач«.

Ово не значи да ми тврдимо да морфонолошка структура код, рецимо, изведене ријечи *прекидач* настаје управо на основу израза »онај који прекида«. Шта се заправо у моменту стварања ријечи збива у нервним ћелијама мозга, — за нас остаје тајна и ми не знамо на који је начин творац новонастале ријечи у моменту њеног стварања био свјестан њене семантичке суштине. Ми само констатујемо да ријеч настаје на основу извјесних аспеката предоцбе о неком предмету, што се помоћу језика као инструмента мишљења може уобличити у израз синтагматског значења »онај који прекида« за морфонолошку структуру *прекидач*. Зато нам овај исти израз »онај који прекида« служи и као семантичка подлога, као смисаона окосница семантичке структуре изведенице приликом разоткривања њеног значења. Овдје смо се, у ствари, послужили методом којом се користимо у кибернетици за истраживања »кибернетичке црне кутије«.²⁴

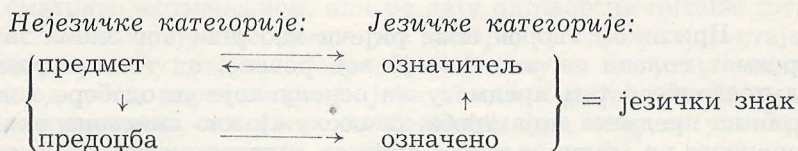
Овакво разглобљавање процеса рађања нове ријечи, овакво градуирање појединих момената у том процесу, као и њихово разграничавање на нејезичке (предмет и предоцба) и језичке (означено и означитељ) категорије²⁵ вршимо у циљу анализе, а у току нормалног креирања нове ријечи њен творац није свјестан свих ових фаза, јер се творба ријечи одвија аутоматски.

²³ F. de Saussure Ибид.

²⁴ Види Р. Катичић, Оновни појмови савремене лингвистичке теорије, Уџбеници свеучилишта у Загребу, Згб., 1967, стр. 14—15.

²⁵ Види како В. З. Панфилов гледа на нејезичке и језичке категорије и њихове односе у вези са проблемом језичког знака. В. З. Панфилов, Отражение действительности в языке и проблема языкового знака, ВЯ, 1975, 3, стр. 27—39.

Међутим, пошто и ми сами можемо творити нове ријечи, можемо ипак на неки начин и непосредно, па и експериментално, пратити процес њиховог настајања и на тај начин доћи до извјесних закључака. Тако, према нашем схватању, при суфиксалној творби ријечи постоје сљедеће фазе и њихове међусобне везе:

У моменту настајања ријечи пут води, дакле, од предмета ка предоцби, од предоцбе — преко једног њеног аспекта као окоснице означеног — до означитеља.

Кад је ријеч готова и прихваћена, онда се овај заобилазни пут, који за даље кориштење том ријечи није више неопходан, напушта и заборавља, па кориснику језика преостаје директнији, праволинијски, и то двосмјерни пут: од предмета ка ријечи и од ријечи ка предмету, гдје просјечан говорник језички знак доживљава углавном као нешто што је адекватно предмету.²⁶

Предмет и означено, предмет и означитељ, као и предмет и језички знак у цјелини немају никакве природне везе, па је језички знак (лексема) са своје обје стране — означитељем и означеним — произвољан у односу на стварност, тј. у односу на тако названи предмет.

Код мотивисаних ријечи је, преко означитеља, језичким средствима *дјелимично* изражена *дјелимична* предоцба о предмету. Уп. *прекидач* »онај (предмет) који *прекида* електричну струју.«²⁷

Означено је код мотивисаних ријечи стога *језички*²⁸ повезано са означитељем из чије структуре се може извући понека идеја као директнија или индиректнија језиком изражена представница извјесног дијела предоцбе о предмету.

Јер, ако се за рећање гласова у француској ријечи *soeur* (s-ö-r) а такође и у српскохрватској ријечи с-е-с-т-р-а може рећи да нема никакве (природне) везе са идејом »сестра« за

²⁶ Види Е. Benveniste, Ibid.: »За говорна лица језик је у потпуности адекватан стварности: знак покрива стварност, доминира над њом: шта више знак бива стварност (потен омен, табу у језику, магична снага ријечи итд.).«

²⁷ Предоцба је дјелимично искориштена: узет је само аспект »прекида (електричну струју)«. А тај је аспект опет само дјелимично изражен у изведеници *прекидач*, гдје је евидентно само »прекида«, а не и »електричну струју«, као што није евидентно ни то да је ријеч *прекидач* предмет, а не лице и сл.

²⁸ Означено је језички повезано са означитељем, тј. означитељ и означено стоје у вези која је природна за језик, па, како је и језик дио стварности, да ли би се могло тврдити да »означитељ и означено немају никакве природне везе у стварности«?

ређање гласова у ријечи *п-о-с-м-а-т-р-а-ч* не би се могло рећи да нема никакве везе с идејом која се језичким средствима изражава ријечју »*посматрати*«. И управо та веза се и назива »мотивисаношћу«. Ово је, уосталом, сасвим уочљиво, али је исто тако сигурно да та мотивисаност не може увијек да послужи као потпуно сигуран и дефинитиван путоказ ка дешифровању значења оваквих ријечи, поготово ако овакве изведенице имају и идиоматичне семантичке наслаге, па извјесни слојеви значења имају изразито лексички карактер и у односу на морфонолошку структуру језичког знака дјелују као апсолутно произвољан и непредвидив значењски додатак. Идиоматична значења изведенице представљена су, наиме, оним семантичким слојевима који не произилазе из морфонолошке структуре језичког знака, који нису мотивисани том структуром, па, према томе, такви значењски слојеви изведенице спадају у област чисто лексичких значења као и семантика тзв. »усамљених« ријечи.

Очито је да за функционисање лексичких језичких јединица уопће није обавезна »мотивисаност«, што доказују усамљене ријечи као, на примјер, *вода*, *бијел* и сл., али је исто тако очигледно да је мотивисаност обавезна за новонастале ријечи, за њихове прве кораке у језику.

Међутим, ако за изведене ријечи прихватимо ту обавезност, али и признамо релативност појма »мотивисаност« код изведених ријечи, самим тим признајемо и прихватамо и егзистенцију појма »произвољност«, такође код изведених ријечи. А ако је то тако, ако је мотивисаност, и то релативна!, неопходна само за »тренутке« настајања и адаптирања нових (изведених) ријечи у језичкој »средини«, онда би се могло признати да је произвољност везе (онако како је ми схватамо) између означитеља и означеног такође једно од снажнијих начела језика, јер језик, очито, од ње не зазира.

Тако се управо у идиоматичности значења изведених и, према томе, мотивисаних ријечи, а особито у чињеници да и сам језички генеративни механизам за творбу ријечи може да твори недовољно мотивисане ријечи (уп. образац творбе бр. 3 и његову варијанту 3а) налази драгоцјен податак о томе да је произвољност везе између означитеља и означеног *самим језиком зацртана особина*. Јер, ма колико да је језички производни механизам за творбу ријечи обавезан да генерира мотивисане ријечи, он није обавезан да генерира стопроцентно мотивисане ријечи. Зато се, приликом творбе ријечи, тј, чак приликом стварања обавезно мотивисаних језичких знакова, већ на првом кораку чак и оваква обавезност везе између означитеља и означеног (мотивисаност) готово неминовно комбинује с произвољношћу те исте везе.

На крају да резимирамо:

Морфонолошка структура (означитељ) изведене ријечи пружа нам дјеломичан увид и у њену семантичку структуру.

Према томе, означитељ и означено код изведених ријечи су на извјестан начин повезани, и ова повезаност (тзв. мотивисаност) за изведене ријечи је закон. У овом смислу може се говорити о својеврсној, специфичној, обавезности везе између означитеља и означеног карактеристичној за изведене ријечи.

Означитељ је »произвољан у односу на означено с којим нема никакве природне везе у стварности« (de Saussure), али означитељ код изведених ријечи има *језичку* везу с означеним с обзиром да садржи у себи извјесне податке о означеном, који се базирају на језику, тј. на морфонолошкој структури самог означитеља. Зато ову везу између означитеља и означеног не би требало испустити из домена лингвистичког интересовања.

Изведене ријечи нису све ни стопроцентно ни једнако мотивисане (релативност појма мотивисаност), па је онај немотивисани семантички остатак испуњен, у ствари, идиоматичним значењима. А присуство идиоматичних значења код изведених ријечи може се третирати као произвољност означитеља у односу на означено. Тако код изведених ријечи веза између означитеља и означеног у исто вријеме може да буде и бива дијелом обавезна, дијелом произвољна.

Како, поред идиоматичних значења која настају у говору неовисно од творбених образаца, постоје и идиоматична значења наметнута самим језичким творбеним механизмом унутар којег постоје и такви обрасци творбе (уп. нпр. образац творбе бр. 3), који могу производити и који производе само ријечи са идиоматичним значењима, може се доћи до закључка да је и произвољност везе између означитеља и означеног (као, уосталом и ова за новонастале ријечи својеврсна обавезност) самим језиком предвиђена особина језичког знака.

ОТНОСИТЕЛЬНОСТЬ ПОНЯТИЯ МОТИВИРОВАННОСТЬ — РЕЗУЛЬТАТ СОЧЕТАНИЯ ПРОИЗВОЛЬНОСТИ И НЕОБХОДИМОСТИ СВЯЗИ МЕЖДУ ОЗНАЧАЮЩИМ И ОЗНАЧАЕМОМ

(Один аспект отношений между означающим и означаемым).

— РЕЗЮМЕ —

Производное слово должно быть мотивированным. Значит, связь между означающим и означаемым у производных слов отличается своеобразной необходимостью.

Но производные слова характеризуются лишь относительной мотивированностью. Из этого следует, что и упомянутая »необходимость« связи между означающим и означаемым тоже относительна.

Автор пытается показать, каким образом эта относительная необходимость связи между означающим и означаемым производного слова сочетается с произвольностью этой связи.